

Weerbare democratie

Lessen uit het denken van Claude Lefort en Karl Popper

Afshin Ellian en Bastiaan Rijpkema*

1. Inleiding

Hoe dient een democratie om te gaan met antidemocraten? Mag een democratie optreden tegen organisaties die zich, met of zonder geweld, keren tegen de democratische rechtsstaat? In het politieke en publieke debat rommelt het op dit gebied al langer: voorstellen worden gedaan om antidemocratische organisaties, of specifieke, fundamentalistische religieuze stromingen te verbieden.¹ Ook zijn er zorgen over de antirechtstatelijke richting waarin het rechts-populisme in Europa zich ontwikkelt.² In Duitsland deed het *Bundesverfassungsgericht* onlangs uitspraak in de verbodsprocedure tegen de Nationaaldemokratische Partei Deutschlands (NPD), een extreemrechtse partij, met tot voor kort vertegenwoordigers in deelstaat Mecklenburg-Voor-Pommeren. De partij werd als ‘verfassungsfeindlich’ gekwalificeerd; vanwege haar gebrekkige (electorale) potentieel werd ze echter niet verboden.³

Maar is het wel met het wezen van de democratie te verenigen dat een democratie zich ‘weerbaar’ opstelt? Dat is de vraag naar *weerbare democratie*, een leerstuk dat ontstond tegen de achtergrond van de falende Weimar-democratie, en dat met de eenentwintigste-eeuwse uitdagers van democratie weer hernieuwde actualiteit heeft gekregen.⁴ Een weerbare democratie wijst een *volledig* neutrale houding af: een democratie moet zich, in uitzonderlijke omstandigheden, verdedigen tegen antidemocratische krachten, ook wanneer zij zich aan alle democratische procedures houden.⁵ In de discussie over weerbare democratie staan drie vragen centraal: hoe moeten de bedreigingen van de democratie begrepen worden, waarin bestaan deze, en vervolgens, hoe is een bescherming tegen die bedreigingen te rechtvaardigen?

In dit artikel willen we aantonen dat het debat over deze vragen kan worden verdiept door een confrontatie met de ideeën van Claude Lefort en Karl Popper. Twee denkers die de democratie nadrukkelijk verdedigden, maar zich niet zonder ‘mitsen en maren’

* Afshin ELLIAN is als hoogleraar Encyclopedie van de Rechtswetenschap verbonden aan de afdeling Encyclopedie van de Universiteit Leiden; Bastiaan RIJPKEMA is als universitair docent werkzaam bij dezelfde afdeling. E-mail: a.ellian@law.leidenuniv.nl, b.r.rijpkema@law.leidenuniv.nl

laten uitleggen als ‘weerbare democratedenkers’. In hun politiek-filosofische werk over democratie legden zij de nadruk op onbepaaldheid (Lefort) en openheid (Popper), in reactie op het totalitarisme. Wat kunnen zij ons leren over de bedreigingen van de democratie en de manieren waarop een democratie zichzelf daartegen kan beschermen?

We zullen de democratieconcepten van Lefort en Popper hier bespreken vanuit dit perspectief. Het is dan ook niet zozeer een studie van het werk van Lefort en Popper als zodanig, maar in de eerste plaats een bijdrage aan de theorie over weerbare democratie – daartoe zullen die elementen in hun werk besproken worden die voor de weerbare democratie relevant zijn. We zullen ten eerste betogen dat zowel Lefort als Popper, om verschillende redenen, zich verzetten tegen een al te gemakkelijke inlijving bij de categorie weerbare democratedenkers, maar dat er ten tweede, desondanks aan hun denken argumenten te ontlenu zijn voor een weerbare democratie, en ten derde dat we in het werk van Lefort en Popper belangrijke lessen vinden die de theorie van weerbare democratie kunnen verdiepen. Daarnaast probeert dit artikel ook een bescheiden eerste aanzet te zijn tot de nadere bestudering van het denken van Lefort en Popper in hun onderlinge samenhang.

2. *Claude Lefort: fenomenoloog van het politieke*

Democratie als instabiel middenpaneel – Wat betekent democratie precies voor Lefort? Cruciaal voor Leforts democratiebegrip zijn de essays ‘Het beeld van het lichaam & het totalitarisme’ (1979), ‘De logica van het totalitarisme’ (1980) en ‘Het vraagstuk van de democratie’ (1983).⁶ Deze essays nemen we hier als uitgangspunt, ze geven een getrouw beeld van Leforts ideeën over democratie en haar bedreigingen.

Lefort begrijpt de democratie tegen twee achtergronden: wat aan de democratie voorafging, het ancien régime, en *vooral*, haar immer aanwezige afgrond, het totalitarisme.⁷ Een afgrond die de democratie, volgens Lefort, *zelf* voort kan brengen.⁸ Het denken van Lefort sluit, vanwege deze structuur alleen al, nauw aan bij het weerbare democratie-denken. Grondleggers van de weerbare democratiegedachte als Karl Loewenstein en George van den Bergh definieerden democratie steeds ten opzichte van respectievelijk autocratie en dictatuur, en wezen erop dat deze staatsvormen uit de democratie voort kunnen komen.⁹ Alleen, zij trokken daar een grens: een democratie moet niet toestaan dat uit haar schoot een autocratie voorkomt. De vraag is of we zo’n grens ook bij Lefort aantreffen.

Eerst het ancien régime. Lefort stemt in met Tocqueville wanneer hij het over een ‘democratische revolutie’ heeft. De democratie is onder het ancien régime vandaan

gekomen en daarna niet meer te stoppen, voortgejaagd door de ‘ontwikkeling naar gelijkheid van de *maatschappelijke condities*’.¹⁰ Maar *contra* Tocqueville betoogt Lefort dat de ‘essentiële omwenteling’ eigenlijk een andere was. Het ancien régime werd gesymboliseerd in het ‘dubbellichaam’ van de koning – ‘sterfelijk en tegelijkertijd onsterfelijk’ –,¹¹ dat de ‘eenheid van het koninkrijk waarborgde en vertegenwoordigde’ en daarbij naar ‘een absoluut, buitenaards punt’ verwees, naar een fundament, een ‘absolute grondslag’ buiten de samenleving.¹²

De democratie is de samenleving van de ‘ultieme onbepaaldheid’ op *ieder* terrein.¹³ ‘Democratie’ is voor Lefort niet beperkt tot het institutionele, hij begrijpt democratie – in navolging van Tocqueville – nadrukkelijk als *samenlevingsvorm*.¹⁴ De gevolgen van de democratische onbepaaldheid zijn dan ook vergaand. In een democratie kan iets nooit ‘het stempel van volle legitimiteit’ dragen; ‘de bakens van zekerheid’ zijn teloorgegaan.¹⁵ De democratie is een ‘samenleving die in haar vorm de onbepaaldheid verwelkomt en bewaart’;¹⁶ daarmee is ze, zoals Lefort op meerdere plaatsen benadrukt, de *historische* samenleving bij uitstek.¹⁷

In de beweging van ancien régime naar de democratische samenleving ligt tegelijkertijd de kiem van haar tweede achtergrond, het totalitarisme. Want, in een samenleving waar ‘de grondslagen van de politieke en maatschappelijke orde wegzinken’ kan volgens Lefort altijd een ‘ontregeling’ van de democratie plaatsvinden.¹⁸

De fundamentele onbepaaldheid van de democratische samenlevingsvorm – op alle terreinen – is al niet gemakkelijk te dragen, maar als daar economische crises, oorlogen of klassen- en groepstegenstellingen bijkomen, kan ze ondragelijk worden.¹⁹ De onbepaaldheid voedt dan de ‘illusoire fantasmes van een verloren homogene samenleving’.²⁰ Er wordt dan gezocht naar manieren om de onbepaaldheid op te heffen, naar hernieuwde zekerheid. Maar: de weg naar het ancien régime is afgesloten, zo wordt het niet meer.²¹ Een absoluut punt, gefundeerd in een orde *buiten* de samenleving, de orde waarnaar het gevelde ‘dubbellichaam’ van de koning verwees, is niet langer voorhanden. Alleen *in* de samenleving kan de zekerheid, het fundament nog gezocht worden. En het is daar waar het totalitarisme verschijnt:

‘het waanbeeld van het Ene volk en de zoektocht naar een substantiële identiteit, naar een maatschappelijk lichaam dat vastzit aan zijn hoofd, naar een belichaamde macht, naar een staat zonder verdeeldheid.’²²

Het totalitarisme put, in haar poging nieuwe zekerheid te verschaffen, volgens Lefort ‘zelf uit een democratische bron’.²³ Het ‘democratische concept’ van de

volkswil wordt tegen de democratie zelf ingezet. De mogelijkheid van totalitarisme 'ligt besloten in de organiserende structuur van de democratie zelf'.²⁴

Hoe ziet dat totalitarisme eruit? Lefort verzet zich tegen te gemakkelijke definities waarin het kenmerkende van het totalitarisme gezocht wordt in het 'systeem van algemeen verbreide, uitvoerige repressie' of het 'arbitraire karakter van het bestuur'.²⁵ Voor Lefort is totalitarisme de ontkenning van de verdeeldheid die juist 'constitutief voor de samenleving is'.²⁶ Het totalitarisme drijft op de 'voorstelling van het Ene volk'.²⁷ Het totalitarisme is een staatsbestel dat probeert 'alle tekens van maatschappelijke verdeeldheid uit te wissen' en de onbepaaldheid 'uit te bannen'. Het is daarmee het tegendeel van democratie.²⁸

Het totalitarisme biedt de belofte van een eenheid, een bepaaldheid, die *in* de samenleving te vinden is. Zij moet daartoe steeds het 'Ene volk' afbakenen ten opzichte van 'de Ander': 'de structuur van het Ene volk vereist dat er voortdurend vijanden worden geproduceerd'.²⁹ Het nieuwe lichaam van het totalitarisme, *niet* een 'dubbellichaam' zoals het ancien régime, moet, bij gebrek aan een *buiten* de samenleving gelegen fundament, voortdurend op zoek naar de 'parasieten' in haar eigen lichaam: de vijanden die de voorstelling van het 'Ene volk' – de dragende bepaaldheid van de nieuwe samenleving – bedreigen.³⁰ Het is die permanente campagne die de identiteit van het volk vormgeeft.³¹ Elke ontregeling binnen de totalitaire samenleving duidt erop dat haar beschermingsmechanismen zijn verslapt, of 'op een aanval van stoorzenders'.³²

In het ancien régime verenigde de absolute vorst het principe van macht, wet en weten in zich – en gaf daarmee betekenis aan deze domeinen – maar zijn 'dubbellichaam' verwees daarbij naar een absoluut punt *buiten* de samenleving zelf, een macht waaraan ook hij zich onderworpen wist: 'van de wetten ontheven en tegelijkertijd aan de wet onderworpen'.³³ Dat is anders in het totalitarisme. Kenmerkend voor het totalitarisme is dat het zich voordoet 'als een macht die het principe van de wet en van de kennis uit zichzelf zou halen'.³⁴ Voor Lefort brengt precies dit 'zelfvoorzienende' het bijzondere, *niet* ancien régime-achtige, karakter van het totalitarisme het scherpst in beeld. Het totalitarisme kon pas verschijnen *vanuit* de democratie, toen de zekerheden van het ancien régime verloren waren gegaan.³⁵ Uit de radicale onbepaaldheid van het democratische samenleven kan het totalitaire als 'radicale bepaaldheid' tevoorschijn komen. De democratische samenleving is wat na het ancien régime komt, een samenleving waarin alle definitieve, fundamentele zekerheden zijn weggefallen. Een samenleving die het onbepaalde in zich opneemt. Een democratie is daarmee tegelijkertijd ook wat aan het totalitaire vooraf kan gaan. Democratie is

het middenpaneel van een instabiel en onevenwichtig drieluik: terug naar het ancien régime kan niet, ‘vooruit’ naar het totalitarisme willen we niet.

Lefort en de weerbare democratie – Hier raken we aan de weerbare democratie, de vraag is immers: *kan* een democratie daar iets tegen doen? Als het totalitarisme uit de democratie kan voortkomen, mag ze dat dan ook proberen te voorkomen? Kan de radicaal onbepaalde democratie – en daarmee zeer *open* democratie – van Lefort zich verweren tegen hen die democratische rechten willen inzetten *tegen* de democratie?

De ruimte daarvoor lijkt te ontbreken, want juist het uitsluiten van perspectieven – of in de terminologie van Lefort: het afbakenen van een identiteit tegenover een ‘(ondemocratische) Ander’ – lijkt de bepaaldheid terug te brengen en daarmee in tegenspraak te zijn met het onbepaalde karakter van de democratie. We zagen bovendien dat Lefort ons voorhoudt dat in een democratie het ingestelde nooit vaststaand kan zijn en dat volledige legitimiteit altijd onbereikbaar zal blijven. Over de wet schreef hij dat haar formuleringen steeds aanvechtbaar zullen zijn en haar grondslagen altijd ter discussie kunnen worden gesteld. Er is, zoals Lefort het uitdrukt, ‘geen enkele voorstelling’ van het centrum en de randen van de samenleving.³⁶ De democratische samenleving is een fundamenteel *niet-afgebakende* samenleving. Een grens trekken, bijvoorbeeld door een antidemocratische partij te verbieden, lijkt niet mogelijk: Lefort en weerbare democratie gaan niet samen.

Deze ‘incompatibiliteitsthese’, of beter -suggestie, vinden we onder anderen bij Dick Howard.³⁷ Een van de redenen voor de relatieve onbekendheid van Leforts werk in Duitsland is, aldus Howard, de Duitse preoccupatie met het *beschermen* van de democratie: ‘the attempt by political and moral theorists to develop a certain ‘guarantee’ of democracy that would avoid the tragedies of the recent German past.’³⁸ Daaraan voegt Howard toe dat ‘the restored democracy of the post-war West, and then the unification with the former East, did not encourage a critical attitude toward the potentially self-destructive aspects of democracy.’³⁹

Oftewel: juist de in Duitsland courante weerbare democratiegedachte verhinderde de receptie van Leforts ideeën aldaar. Er bestaat aldus een spanning tussen het ‘open einde’-karakter van Leforts democratieopvatting en de gedachte dat de democratie beschermd moet worden. Die twee gaan niet samen, lijkt Howard te suggereren, in ieder geval in zoverre niet dat degenen die zich met het tweede (de weerbare democratie) bezighouden, weinig ‘kunnen’ met het eerste (een open democratieopvatting).

Toch bestaat zo'n spanning slechts in een van de mogelijke interpretaties. Zouden we niet moeten stellen dat Lefort een scherp observator van de democratie is die er ons ten eerste op wijst dat de kiem van het totalitaire (het streven naar bepaaldheid) altijd aanwezig is in de democratie (het onbepaalde); ons ten tweede daarbij waarschuwt voor het teloorgaan van de democratie, en ten derde oproept weerstand te bieden aan de totalitaire verleiding. De meeste interpreten zullen het eerste en het tweede onderschrijven; de wegen scheiden bij de derde stelling. Je kunt wat de weerstand tegen de totalitaire verleiding betreft namelijk betogen dat Lefort zich *niet* uitsprekt over die weerstand en vooral observator blijft (de descriptieve uitleg); dat Lefort *wel* stelling neemt, namelijk: elke poging de onbepaaldheid van de democratie te *beschermen* introduceert noodzakelijkerwijs een vorm van bepaaldheid en is daarom, in zichzelf al, ondemocratisch (de eerste normatieve uitleg); of, tot slot, dat Lefort inderdaad stelling neemt, maar juist meent dat een democratie weerstand moet bieden aan degenen die aan de onbepaaldheid van de democratie een einde willen maken – in deze interpretatie transformeert hij in een weerbare democratiedenker (de tweede normatieve uitleg).

Bij de spanning die interpreet Howard detecteert tussen Leforts denken en de weerbare democratie pendelt hij in dit schema tussen de descriptieve uitleg, als hij lijkt te suggereren dat de 'herstelde democratie' geen behoefte had om door Leforts diagnose gewezen te worden op het immer aanwezige totalitaire potentieel in de democratie; en de eerste normatieve uitleg, wanneer hij stelt dat de focus op *garanties* tegen een tweede Weimar de receptie van Lefort belemmerde; Lefort was kennelijk een denker die geacht werd dergelijke garanties niet te bieden, of zich er zelfs tegen te verzetten.

De spanning tussen de descriptieve Lefort en de weerbare democratie laat zich gemakkelijk wegnemen wanneer we het beeld dat Howard schetst van de weerbare democratie enigszins nuanceren. Reeds de eerste theoreticus van de weerbare democratie wees op de zwakke plekken van de democratie. Loewensteins oproep aan democratieën om weerbaar te worden – de start van de weerbare democratiediscussie – werd voorafgegaan door een analyse van de zwakheden van de democratie.⁴⁰ Loewenstein was, net als Lefort, ervan overtuigd dat het gevaar van ontsporing inherent is aan de democratie zelf. Een descriptieve uitleg van Lefort maakt hem dus juist compatibel met een lange traditie van weerbare democratiedenken.

Dat geldt echter niet voor de spanning tussen de eerste normatieve Lefort en de weerbare democratie, want zij sluiten elkaar uit. Howard lijkt deze interpretatie deels te volgen, maar werkt die niet verder uit.

Een uitwerking vinden wel bij James Ingram. Hij presenteert twee alternatieve interpretaties van Lefort die nauw overeenkomen met de hierboven geformuleerde eerste en tweede normatieve uitleg.⁴¹

Voor Ingram kan Lefort enerzijds uitgelegd worden als denker van de *radicale democratie*, waarin ‘de nadruk ligt op conflict en verdeeldheid’, hetgeen noodzakelijk is om het open karakter van de democratie te waarborgen. Elke poging om een bepaalde orde vast te leggen of te waarborgen doet die democratische openheid teniet.⁴² Oftewel: de eerste normatieve uitleg. Ingram koppelt dit aan een prominente leerling van Lefort: Miguel Abensour.⁴³ In zijn *Democracy against the State*, polemiseert Abensour tegen interpretaties die de al te scherpe randjes van Leforts denken af willen vijlen. Democratie moet volgens hen begrepen worden als niet minder dan een ‘savage democracy’, een ‘niet te temmen’ principe dat zich steeds tegen elke concreet gerealiseerde democratie verzet.⁴⁴

Daarnaast kan Lefort ook uitgelegd worden als rechtvaardiging voor (*politiek*) *liberalisme*, wat we ook constitutionalisme zouden kunnen noemen, of: democratie binnen de grenzen van de rechtsstaat.⁴⁵ Hoofdzorg is hier te voorkomen dat het aan democratie inherente conflict ontspooit.⁴⁶ Ingram formuleert zijn tweede interpretatie niet direct in weerbare democratietermen, maar het is duidelijk dat dit de interpretatie is waar ook de weerbare democratie een plaats heeft. Politiek liberalisme en de weerbare democratie delen immers de overtuiging dat de democratie – in sommige gevallen – tegen zichzelf beschermd moet worden.⁴⁷ Uitzonderlijk aan de weerbare democratie is echter dat ze de democratie niet (louter) wenst te beschermen via grondwettelijk beschermde rechten of rechterlijke toetsing van wetten, maar door de mogelijkheid om antidemocratische partijen te verbieden. Deze interpretatie sluit dan ook aan bij de tweede, met weerbare democratie verenigbare, normatieve uitleg van Lefort. En ook bij deze interpretatie wijst Ingram op een leerling die in deze richting verder denkt, namelijk op Marcel Gauchet.⁴⁸ Voor Gauchet is democratie een ‘unsurpassable framework’ voor politiek; het markeert een breuk met het revolutionaire.⁴⁹ Abensours democratieopvatting is voor Gauchet juist een ‘corruption of democracy’.⁵⁰

Voor Ingram zijn deze interpretaties echter niet gelijkwaardig: de *eerste* normatieve uitleg heeft de beste papieren. Ingram heeft daar twee centrale argumenten voor.

Ten eerste stelt hij dat, voor Lefort, elk recht tegelijkertijd de basis biedt om elke *concrete verschijningsvorm* van dat recht te bekritisieren.⁵¹ De grenzen van een reëel bestaande democratie kunnen dus *juist* op basis van het principe van de democratie zelf bevraagd worden. In de woorden van Ingram: “This ensures that the principle

of democracy can never coincide with its actual institutions or governors, and permits them to be contested in the name of democracy itself.⁵² De crux zit hem hier natuurlijk in het woordje ‘institutions’. Dat een democratie voor Lefort nooit samen kan vallen met haar bestuurders is vanzelfsprekend. Ingram voegt daar echter nadrukkelijk aan toe dat ook het in instituties gieten van de democratie (dus: zoals de weerbare democratie doet of de constitutionele configuratie die wij ‘democratische rechtsstaat’ noemen) het herintroduceren van bepaaldheid is. Democratie is per definitie expansief, Leforts leerling Abensour spreekt van democratie als een ‘onstuimige rivier’, die ‘voortdurend haar bedding overstroomt’ en zich niet kan ‘onderwerpen aan een gegeven orde’.⁵³

Ten tweede: die inherente expansie moet in gang gezet worden door de burgers zelf, of beter: ‘voortgestuwd blijven worden’ door burgers.⁵⁴ Voor Lefort is, aldus Ingram, democratie het steeds *realiseren van* democratie, een voortdurend voortgaande beweging naar steeds ‘meer’ democratie, nooit uitkomend bij ‘de’ democratie, maar wel tegen de ‘huidige’ democratie in. Een proces dus, iets dat nooit af is, en daarom ook nooit een vaste vorm kan krijgen, in bijvoorbeeld een weerbare democratie.⁵⁵

Deze argumenten ontleent Ingram onder meer aan wat Lefort schrijft over het politieke karakter van rechten (die zijn, net als democratie, *expansief*) en zijn hommage aan Rushdie, waarin Lefort stelt dat vrijheid altijd verwerkelijkt moet worden.⁵⁶ Bovendien wijst Ingram op een belangrijke passage uit Leforts essay ‘De mensenrechten en de verzorgingsstaat’ (1984), die de compatibiliteit met de weerbare democratie lijkt uit te sluiten:

‘(...) de moderne democratie zet ons ertoe aan het idee van een regime dat door wetten wordt beheerst en het idee van een legitieme macht te vervangen door het idee van een regime dat gebaseerd is op *de legitiemiteit van een debat over het legitieme en het niet-legitieme* – een debat dat noodzakelijkerwijs zonder waarborg en zonder einde is.’⁵⁷

Dat lijkt inderdaad geen vruchtbare basis om in een democratie de grens te (mogen) trekken tussen legitieme (democraten) en niet-legitieme participatie (anti-democraten). Voor Ingram slaat de weegschaal daarom, alles afwegende, en onder erkenning van Leforts ambivalentie op dit punt, door in de richting van de eerste normatieve uitleg, en dus ook de ‘incompatibiliteitsthese’. Het bovenstaande citaat laat volgens Ingram zien dat ‘Lefort contrasts his own notion of democracy to one that fixes indeterminacy within certain bounds.’⁵⁸

Tot zover de zaak voor de eerste normatieve uitleg. Maar er zijn ook aanwijzingen voor het tegendeel. We moeten de mogelijkheid verkennen om Lefort

‘andersom’ te interpreteren: in een democratie is alles onzeker, *behalve* de democratie zelf, die de ruimte creëert waarbinnen alle twisten en onzekerheden kunnen plaatsvinden (de tweede normatieve uitleg).⁵⁹ In gesprek met wederom een leerling, ditmaal Pierre Rosanvallon, lijkt Lefort dicht in de buurt van een dergelijke interpretatie te komen:

‘Democratie moet worden gezien als het *milieu* voor conflicten, als een *milieu* waarbinnen we weten hoe met elkaar in conflict te treden. [...] wat de kritieken ook zijn, hoe intens ze ook zijn, we kunnen ons niet loskoppelen van dit regime en het zien als slechts één regime onder andere regimes.’⁶⁰

Het ‘milieu’ voor conflicten dat de democratie biedt, maakt haar tot een kostbaar bezit, we moeten haar niet zien als slechts een van de mogelijke regimes. Daar spreekt reeds een zekere weerbaarheid uit; we moeten zuinig zijn op de ruimte die democratie biedt voor conflict. Een volgende stap is dan om die ruimte als ‘niet te overtreffen raamwerk’ uit te leggen, zoals bij Gauchet en in de tweede normatieve interpretatie.

Een dergelijke interpretatie vindt steun bij wat Loose schrijft over Leforts idee van een ‘goede democratische politiek’:

‘Wat een goede politiek genoemd kan worden zal dus vrij formeel zijn. Het is die politiek die zelf geen goede politiek wil opdringen, maar die slechts de mogelijkheidsvoorwaarden voor de openheid op het mogelijke politieke goed inricht en in stand houdt. In de democratie regeert echter ook niet de samenleving zelf, of de publieke opinie. Die publieke opinie komt in grote mate door de politieke spelregels tot stand. Het democratisch regime moet ook daarvan de mogelijkheidsvoorwaarden in stand houden. Het kan niet overleven zonder persvrijheid, publiek debat, informatie, rapporten van ter zake bevoegde en onafhankelijke experts.’⁶¹

Daarnaast vindt Loose, *contra* Ingram, juist een aanwijzing in Leforts ideeën over mensenrechten: deze garanderen het ‘recht op een open debat’, ze institutionaliseren het conflict, en maken mogelijk dat de democratische rechtsstaat stand kan houden.⁶²

Bart Verheijen is nog explicieter. Natuurlijk, het denken over democratie van Lefort staat juist voor diversiteit en radicale onbepaaldheid, maar ook die heeft, volgens Verheijen, een uiterste grens. Op basis van Lefort zouden we zelfs een ‘normatieve regel’ voor de democratie kunnen opstellen: ‘het enige wat een democratische samenleving kan uitsluiten is het feit dat ze nooit iemand zal uitsluiten.’⁶³

De moderne democratie van Lefort is een voortdurend weg-navigeren van de afgrond van het totalitarisme. De utopische, allesomvattende bepaaldheid is het contrapunt van de democratische onbepaaldheid. Daar moet een democratie zich tegen verzetten, wil zij zich, zoals Lefort wenst, ‘staande houden’. De vraag is: mag de democratie, om dat te voorkomen, een uiterste ‘vangrail’ installeren (Loose, Verheijen en Gauchet), of zit er niets anders op dan het radicale, revolutionaire idee van democratie te nemen zoals het komt, als een immer expanderend principe – inclusief mogelijke ontsporingen (Howard, Ingram en Abensour).

Voor beide interpretaties bestaan aanwijzingen – aanwijzingen die op zichzelf ook meerduidige interpretaties weer niet uitsluiten. Je zou het ook zo kunnen zien: Lefort voert ons ver mee, naar de rafelranden van de democratie, maar – daar eenmaal aangekomen – moeten *wij* kiezen; de weg van Abensour of van Gauchet; de eerste of de tweede normatieve interpretatie, of zelfs de descriptieve interpretatie. Lefort *zelf* bevragen op wie van zijn leerlingen het bij het juiste eind heeft, is dan ook wellicht het *overvragen* van een fenomenoloog uit de school van Merleau-Ponty.⁶⁴ In zekere zin waarschuwt Lefort ons daar zelf voor in ‘Het beeld van het lichaam & het totalitarisme’:

[...] ik ben van oorsprong socioloog noch politicoloog. Ik ben filosofisch opgeleid, in de lyceumbanken, bij Merleau-Ponty, een denker die de gave had zekerheden stuk te slaan, zaken ingewikkeld te maken als men ze wilde vereenvoudigen, die het onderscheid tussen het subject en het object afwees, en die onderwees dat de ware vragen niet uitgeput raken met antwoorden, dat zij niet alleen uit onszelf afkomstig zijn, maar een aanwijzing zijn van onze omgang met de wereld, met anderen, met het zijn zelf.⁶⁵

Het antwoord op de ‘ware’ leerling ligt misschien wel bij de leermeester van de leermeester. De ambiguïteit van Leforts normatieve standpunt, *als* er al sprake is van een normatieve standpunt, maakt dat Lefort zich niet zomaar laat kwalificeren als weerbare democratiedenker. Het zou hem vastleggen op een positie die hij niet expliciet onderschrijft.

Lessen voor de weerbare democratie – Tegelijkertijd kunnen in het werk van Lefort voldoende overtuigende aanknopingspunten voor een rechtvaardiging van weerbare democratie gevonden worden. De lijn ‘Loose-Verheijen-Gauchet’ getuigt hiervan. Uiteindelijk telt natuurlijk de kracht van het weerbare democratieargument dat kan worden *ontleend aan* Lefort, en niet zozeer of Lefort zelf onvoorwaardelijk kan worden ingelijfd bij de weerbare democratiedenkers.

Maar er is ook nog een andere belangrijke andere manier waarop de weerbare democratie kan profiteren van het werk van Lefort – en daarvoor hebben we alleen de (onomstreden) descriptieve Lefort nodig. Waar theoretici van de weerbare democratie er wel op wijzen dat democratische zelfdestructie een reële mogelijkheid is, in de zin dat het ‘gebeurt’,⁶⁶ en dat vervolgens verklaren vanuit de institutionele structuur van de democratie (haar vrijheidsrechten die tegen de democratie zelf ingezet kunnen worden),⁶⁷ verschaft Lefort deze analyse van een meer substantiële grondslag. Lefort doet ons beseffen dat, los van welk institutioneel arrangement van vrijheidsrechten dan ook, de moderne democratie – begrepen als de samenlevingsvorm die volgde op het ancien régime – *uit zichzelf* een drang heeft naar opheffing van de democratie als samenleving (en daarmee ook als staatsvorm). In de democratische samenleving waar, post-ancien régime, een ‘betekenisgevend punt’ *buiten* die samenleving zelf onbereikbaar is geworden, kan de onbepaaldheid zo ondraaglijk worden dat het streven ontstaat om die onbepaaldheid op te heffen, om terug te keren naar waar we niet terug kunnen keren (het ancien régime), door een nieuwe bepaaldheid te zoeken *in* de samenleving zelf. En zie, daar verschijnt het totalitarisme. Het is dus niet (louter) zo dat de democratische staat door het verschaffen van rechten, aan vrienden én vijanden, haar eigen afschaffing in de hand kan werken, maar veeleer dat de democratische samenleving een immer aanwezige drang heeft naar haar eigen ontkenning, en daarin *ook* de democratische staatsvorm kan meesleuren. Met Lefort kunnen weerbare democratietheoretici hun analyse dus verbreden. Dat heeft niet direct implicaties voor de legitimiteit van specifieke maatregelen tegen ‘democratische zelfmoord’ (de weerbare democratie), maar het kan wel het begrip vergroten van de dynamiek die aan die democratische zelfmoord voorafgaat en het kan ons erop wijzen dat er bij de ondergang van de democratie niet alleen een staatsvorm, maar ook een samenlevingsvorm teloor gaat.

3. Karl Popper: wetenschapsfilosoof over politiek

Democratie in dienst van de open samenleving – In de *Open samenleving en haar vijanden* (1945), en Poppers latere essays, vinden we krachtige argumenten voor een open en democratische samenleving.⁶⁸ De bestudering van *Open samenleving* als boek over democratie is, ondanks herhaalde oproepen hiertoe, relatief beperkt gebleven.⁶⁹ Dat is deels te wijten aan het feit dat Poppers democratieopvatting zich niet gemakkelijk laat omschrijven.

Hoe ziet de democratie in Poppers open samenleving eruit? Poppers verdediging van democratie is in ieder geval dubbelzinniger en minder militant dan de bekende noot met het adagium ‘intolerantie voor de intoleranten’ doet vermoeden.⁷⁰ Democratie is voor Popper allereerst de meest succesvolle politieke vertaling van wetenschap.⁷¹ Dit beeld klinkt door in de *Open samenleving* en zijn latere politiek-filosofische werk.⁷² In democratieën staan ideeën op ongekenkende wijze bloot aan kritiek. Een democratie maakt daardoor minder fouten en spoort gemaakte fouten sneller op.⁷³ Elke wet, elke vorm van beleid kan worden gezien als een hypothese: er spreekt een veronderstelling over de werkelijkheid uit en een verwachting over hoe die werkelijkheid te beïnvloeden is.⁷⁴ De inwerkingtreding van wetten betekent een *toetsing* aan de werkelijkheid. De wetten en het beleid worden geëvalueerd en soms genadeloos gefileerd, in het publieke debat en aan de universiteiten.⁷⁵ De wet moet direct ‘op eigen benen staan’ en worden herzien of teruggetrokken als ze de toets aan de werkelijkheid niet kan doorstaan. Bovendien komt de kritiek in een democratie niet van één persoon, groep of klasse, maar juist vanuit een diversiteit aan opvattingen. Democratie verhoogt de hoeveelheid bruikbare ideeën en die kunnen, zo meent Popper, net als in de wetenschap, *overal* vandaan komen.⁷⁶

Vergelijk dit met autoritaire systemen: ze functioneren dogmatisch, kritiek op wetten of beleid wordt bemoeilijkt (bijvoorbeeld door kritische kranten dwars te zitten) of onmogelijk gemaakt (door kranten daadwerkelijk te verbieden).⁷⁷ In ruil voor (onder meer) daadkracht en veronderstelde efficiëntie beroven deze systemen zichzelf van hun krachtigste bron van vooruitgang.⁷⁸ Hun zelfverzekerde autoritaire bestuurders maken fouten die *vooraf* voorkomen hadden kunnen worden en ze persisteren in fouten *achteraf*, ook wanneer de nadelige effecten van een wet allang duidelijk zijn geworden.⁷⁹ Naast het feit dat autocratieën hun eigen vooruitgang belemmeren, is er ook een groter gevaar: wanneer de situatie *uiteindelijk* echt onhoudbaar wordt en de feiten zich niet langer laten ontkennen, moet niet de autocratische ‘blauwdruk’, maar de onwillige werkelijkheid wijken, en dat zijn, *in extremis*, de burgers zelf.⁸⁰ De repressieve ontsporing zit in het autocratische model ‘ingebakken’. Dit doet overigens denken aan Lefort. Ook hij verzet zich in zekere zin tegen het ‘blauwdruk-denken’ dat hij ontwaart in (communistische) revolutionaire theorieën.⁸¹

Democratie als politiek van ‘trial and error’ benadert het wetenschappelijke ideaal – dat beeld vinden we nadrukkelijk terug bij Popper, de wetenschapsfilosoof *turned* politiek filosoof. We vinden in de *Open samenleving* echter ook een andere

democratieopvatting. Popper omschrijft democratie dan simpelweg als ‘voorkoming van tirannie’:

[Democracy] consists of governments of which we can get rid without bloodshed – for example, by way of general elections; that is to say, the social institutions that provide means by which rulers may be dismissed by the ruled, and the social traditions ensure that these institutions will no easily be destroyed by those who are in power.⁸²

Het is een opvatting die hij zelf aanwijst als zijn eigenlijke democratieopvatting. Democratie is een mechanisme om de tirannie buiten de deur te houden. Een tirannie wordt gekenmerkt door de *onmogelijkheid* om van regering te wisselen *zonder* bloedvergieten; democratie maakt dergelijke vredige machtswisselingen mogelijk. Het is zoals de Engelse kiezer die aan de Britse fascistische leider Mosley vroeg: ‘How can I get rid of you, if you don’t please me?’⁸³ In autoritaire systemen, zoals de fascistische dictatuur waarnaar Mosley streefde, is het antwoord: onmogelijk, of althans niet zonder geweld.

Met deze democratieopvatting ontkent Popper expliciet de ‘legitimerende’ functie van democratie, het idee dat democratie gaat om bestuur ‘van, voor en door het volk’. Popper acht het idee van legitimiteit zelfs gevaarlijk, en lijkt ons te willen waarschuwen: we moeten ons hoofd er niet door op hol laten brengen.⁸⁴ Het brengt hem tot de nuchtere constatering: het volk bestuurt niet. De *overheid* bestuurt; het volk controleert slechts. Daarbij heeft het volk wel de mogelijkheid om haar bestuurders naar huis te sturen op een geweldloze, juridisch gereguleerde, manier, als uiterste sanctie bij de controle die zij uitoefent.⁸⁵ Dat is democratie voor Popper. Hierin toont Popper zich meer liberaal dan democraat, met een stevig wantrouwen ten opzichte van alle vormen van machtsconcentratie, en dus *ook* democratische macht.⁸⁶

Maar Popper kleedt de democratie nog verder uit. Popper plaatst de democratie op afstand van een *ander*, alles overkoepelend, doel: de open samenleving. Popper koppelt de democratie en de open samenleving los. Hoewel ze heel dicht op elkaar zitten, zijn het twee verschillende zaken. Een heel andere benadering dus dan Lefort, die, als fenomenoloog van de politiek, ‘democratie’ juist allesomvattend maakt en het expliciet als samenlevingsvorm wil bestuderen.⁸⁷

In een essay uit 1964, ‘The Open Society and the Democratic State’, doet Popper een poging dit onderscheid te verhelderen.⁸⁸ De open samenleving laat zich volgens Popper omschrijven als een samenstel van *waarden*: vrijheid, tolerantie, rechtvaardigheid, de overtuigingsvrijheid en het streven naar geluk. Een democratie is een geheel van

instituties: een constitutie, het parlement, de regering, een functionerend systeem van straf- en privaatrecht. Deze instituties verhouden zich als middel-tot-een-doel met de eerste categorie, de waarden van de open samenleving, die ieder juist een doel-op-zich zijn. Maar als democratie *slechts* een middel is, kan ze ook, onder bepaalde omstandigheden, afgeschaft of vervangen worden. Haar instandhouding is immers niet onvoorwaardelijk, ze is enkel gerechtvaardigd zolang ze de waarden van de open samenleving blijft dienen.

Popper en de weerbare democratie – Democratische instituties, vrije meningsuiting en verkiezingen, zijn voor Popper middelen, de *beste* middelen, om een open samenleving te bereiken en te waarborgen.⁸⁹ Dat is hoe Popper hun verhouding ziet. Is de democratie daarmee bij Popper weerloos geworden? Ja en nee. Zelf is hij daar dubbelzinnig over. Op sommige plaatsen lijkt Popper te suggereren dat een democratie inderdaad kan worden afgeschaft, en dat een democratie dit dan ook, op grond van haar procedures, lijdzaam zou moeten toestaan:

‘Although [the democrat] will accept a decision of the majority for the sake of making the democratic institutions work, he will feel free to combat it by democratic means, and to work for its revision. And should he live to see the day when the majority vote destroys the democratic institutions, then this sad experience will tell him only that there does not exist a fool proof method of avoiding tyranny.’⁹⁰

Terwijl hij elders in de richting van meer weerbaarheid lijkt te wijzen.⁹¹ Wat Popper daarom eigenlijk doet is niet de *institutionele* mogelijkheid van democratische zelf-afschaffing bestrijden, maar de *legitimerende* kracht van een meerderheidsbesluit ontcrachten – in ieder geval als het gaat om het besluit om de democratie af te schaffen.⁹² De verdedigers van de open samenleving hoeven zich bij zo’n besluit dan ook niet neer te leggen, want wanneer de open samenleving, het *doel*, in gevaar komt, verdwijnt de terughoudendheid bij Popper.⁹³

Van de ‘weerbare democratiedenkers’ – gesteld dat we hem daartoe mogen rekenen – verandert hij op dat moment misschien zelfs in de meest voortvarende.⁹⁴ In de reeds genoemde noot bij de *Open samenleving* is hij helder: we moeten het recht claimen intolerant te zijn tegenover de intoleranten. Als we niet bereid zijn de tolerante samenleving te verdedigen tegen de aanval van de intoleranten, zo waarschuwt Popper, zullen de tolerantien worden ‘vernietigd’, en ‘met hen de tolerantie zelf’.⁹⁵

Popper is daarmee een atypische weerbare democratiedenker, die de democratie, juist door haar te relativeren, probeert te beschermen, althans als onderdeel van de

open samenleving. Doordat Popper de democratie radicaal uitkleedt en zaken als zelfbestuur, het meerderheidsprincipe en democratische legitimiteit relativeert, kan hij – in ieder geval consistent – een antidemocratische partij de wacht aanzeggen. Ook als zo'n partij op een meerderheid kan rekenen, betekent dat voor Popper niets anders dan dat het *middel* democratie kennelijk heeft gefaald en dat het *doel*, de open samenleving, in dit geval, verzet rechtvaardigt. De open samenleving als *buiten* de democratie gelegen doel, draagt Poppers theorie.

Maar ook als we deze manier waarop Popper de paradox van democratische zelfafschaffing omzeilt niet overtuigend vinden,⁹⁶ bevat zijn denken voldoende aanknopingspunten voor een weerbare democratieopvatting.⁹⁷ Dan kan worden gedacht aan de voetnoot over (in)tolerantie en Poppers interpretatie van democratie als 'voorkoming van tirannie'.⁹⁸

Lessen voor de weerbare democratie – Bij Lefort zagen we dat zijn analyse, los van een eventuele rechtvaardiging voor weerbare democratie, ons begrip van democratische zelfverdediging kan verdiepen. Dat geldt ook voor Popper. Allereerst zorgt zijn nadruk op de open samenleving – een vorm van *samenleven* – ervoor dat ook Popper een stevig tegenwicht biedt tegen een al te zeer blindstaren op instituties. In dat kader moeten we ook zijn waarschuwing in de *Open samenleving* zien: 'Institutions are like fortresses, they must be well designed *and* manned.'⁹⁹ Uiteindelijk komt het op ons-zelf aan om de open samenleving te verdedigen. Overigens is Poppers beweging van democratie naar de open samenleving een wezenlijk andere dan Leforts beweging van democratie als institutie naar democratie als samenlevingsvorm. Waar Lefort schrijft over een manier van zijn, ons 'democratisch-zijn', het bestaan in een samenleving waar zekerheid op ieder terrein ontbreekt, is Poppers analyse een normatieve stellingname: tegenover de gesloten samenleving moeten we de open samenleving (met als belangrijk onderdeel: democratie) verdedigen.

Maar er is nog een aspect van Poppers werk waar het weerbare democratiedenken van kan profiteren. Poppers analogie tussen democratie en wetenschap kan ons iets leren over het functioneren van democratische instituties. Het is een vergelijking waar hij veel om bekritiseerd is. De Britse politiek filosoof Bikhu Parekh is een van zijn meest felle critici op dit punt en meent onder meer dat Popper, verblind door rationalisme, een nogal naïef beeld heeft van de dagelijkse praktijk van democratie:

'He sees a society as if it were a community of scientists, the newspapers as if they were scientific periodicals, the sessions of a legislative assembly as if they were scientific congresses

and the government as if it were engaged in conducting political experiments designed to falsify political proposals.¹⁰⁰

Laten we hier even aannemen Parekh inderdaad gelijk heeft en dat Popper naïef is. Zouden we dan niet nog steeds kunnen stellen dat een democratie waarschijnlijk wel *beter* functioneert wanneer deze aan Poppers voorstelling zou voldoen? In de zin dat het een ideaal is en geen (sociologische) beschrijving.¹⁰¹ We zouden daaraan kunnen toevoegen dat de democratie wel degelijk een aantal structuurkenmerken deelt met (Poppers ideaalbeeld van) wetenschap: een open debat met standpunten en tegenwerpingen, waarin autoriteitsargumenten niet geaccepteerd worden, waar de auteur van de kritiek niet ter zake doet, maar de kwaliteit van de kritiek zelf, het ‘testen’ en evalueren van (beleids)hypothesen.¹⁰² Nu zou het natuurlijk zo kunnen zijn dat die structuur *in de praktijk* tot groter bloei komt in de wetenschappelijke omgeving dan in de meer weerbarstige democratie (dat is waarschijnlijk zo) – ze lopen wellicht soms zelfs zo ver uit elkaar dat hun overeenkomsten aan het zicht worden onttrokken. Dus: ja, Parekh heeft in praktische zin onmiskenbaar een punt, maar als ideaal is Poppers analogie nog niet zo gemakkelijk te torpederen. Men hoeft immers geen aanhanger van de ‘deliberatieve democratie’ te zijn om te concluderen dat de democratie baat heeft bij een zekere mate van rationaliteit, qua argumentatie en qua feitelijkheid. Dat betekent niet dat je van het parlement een wetenschappelijk seminar moet (willen) maken, maar het maakt wel dat je, met Popper, een al te groot gebrek aan rationaliteit als bedreiging voor de democratie kunt zien.

En dat is precies waar zijn analyse een bekend thema in het weerbare democratiedenken raakt. Er is een directe lijn van de ‘vader’ van de weerbare democratie, Karl Loewenstein, naar het recente werk over weerbare democratie van de Hongaarse rechtsgeleerde en EHRM-rechter András Sajó. Wat hen verbindt, is dat ze een politiek van ‘emotionalisme’ (manipulatie van emoties bij het electoraat) zien als een bedreiging voor de democratie, omdat deze uitgaat van (enigermate van) rationele besluitvorming.¹⁰³ In de woorden van Sajó:

‘Loewenstein’s concerns about emotionalism pertain to a fundamental contradiction of democracy, a problem that has prominent practical importance in the contemporary world: emotionalism is inherent in democracy, but democracy, especially in the form of representative government, was designed as a characteristically non-emotional institution.’¹⁰⁴

Popper bevestigt dit beeld, althans in onze interpretatie, en kan het verscherpen. Democratie is verre van een wetenschappelijk forum, maar deelt wel een aantal grondtrekken met het wetenschappelijke bedrijf. Het is dat ‘wetenschappelijke’ dat

democratie sterk maakt. Maar die basisstructuur (vrije kritiek, geen autoriteit) en de rechten die haar garanderen kunnen, in de democratische context, ook zorgen dat het 'emotionalisme' de overhand krijgt. De rechten die de democratie, ook aan haar vijanden, biedt, worden dan, door die vijanden, tegen haar ingezet.

4. Conclusie: wat de weerbare democratie van Lefort en Popper kan leren

Claude Lefort en Karl Popper kunnen tot zeer verschillende filosofische stromingen gerekend worden. Lefort past met zijn fenomenologische benadering van politiek in de continentale traditie. Dat Popper als Oostenrijks-Britse filosoof wordt aangeduid, is filosofisch niet zonder betekenis: Poppers denken is bepaald door de Angelsaksische, analytische traditie. Hun denken bevindt zich in haast hermetisch voor elkaar afgesloten gebieden. Bij Lefort vinden we geen verwijzingen naar Popper, en andersom evenmin. Ook kunnen we constateren dat ze in de literatuur zo goed als nooit in hun onderlinge samenhang worden besproken.¹⁰⁵ Nogmaals, vreemd is dat niet. Leforts analyse van democratie als fundamenteel onbepaalde samenlevingsvorm waar elke zekerheid ontbreekt, ook in het domein van kennis, is moeilijk te rijmen met Poppers op wetenschapsfilosofische leest geschoeide, functionele benadering van democratie. Popper zou op zijn beurt Leforts fenomenologische benadering en diens terminologie waarschijnlijk weinig precies vinden.

Maar toch, er zijn ook genoeg punten waar hun denken elkaar raakt. Zoals hun beider reactie op, en analyse van, het (communistisch en fascistisch) totalitarisme. Popper verzet zich tegen het historicisme, de toekomst voorspellende interpretaties van de geschiedenis.¹⁰⁶ En Lefort analyseert op zijn beurt dat de onbepaaldheid van de democratie de geschiedenis als *wordend* begrip mogelijk maakt door het profetische besef van de geschiedenis op te heffen.¹⁰⁷ Of denk aan het utopische en in potentie onderdrukkende blauwdruk-denken dat hier volgens Popper uit voortkomt,¹⁰⁸ en de intellectuele avant-garde waarnaar de arbeiders zich dienen te schikken, waarmee de communistische Sovjet-Unie volgens Lefort haar politieke negatie wordt.¹⁰⁹ Ook lijken beiden verwantschap te voelen met Tocqueville.¹¹⁰ Voldoende raakvlakken om een nadere verkenning te rechtvaardigen van wat nu nog vooral bestaat als twee gescheiden eilanden van denken. Dit artikel hoopt daartoe een bescheiden eerste aanzet te zijn.

We waren echter primair geïnteresseerd in de betekenis van hun beider, afzonderlijke democratieopvattingen voor de weerbare democratie. De belangrijkste conclusies vatten we hier tot slot kort samen.

We hebben gezien dat zowel Lefort als Popper zich niet voetstoots laten inlijven bij de weerbare democratiedenkers. Lefort laat zich op drie zeer verschillende manieren uitleggen: de descriptieve, de radicaaldemocratische en de weerbaar democratische Lefort strijden om voorrang. Popper is hoogstens een atypische weerbare democratiedenker: de verdediging van democratie (een institutie, en middel) staat in het teken van de open samenleving (een set waarden, en een doel).

Niettemin zijn in hun beider open democratieopvattingen bruikbare aanknopingspunten te vinden voor een weerbare democratie. De Lefort-interpretatie van onder anderen Gauchet, Loose en Verheijen biedt een fundament voor weerbare democratie: democratie als institutionalisering van het conflict. Popper biedt met zijn (in)tolerantie-voetnoot een (te) voortvarende rechtvaardiging voor weerbare democratie, maar komt ook via zijn definitie van democratie als ‘voorkoming van tirannie’ in de buurt van de weerbare democratie.

Belangrijker is nog wat theoretici van de weerbare democratie, naast mogelijke rechtvaardigingen, in algemene zin kunnen leren van een confrontatie met het denken van Lefort en Popper. Als het gaat om Lefort is de belangrijkste les een (beter) besef van de dynamiek die *voorafgaat* aan ‘democratische zelfmoord’. Maar ook en vooral een verleggen van de focus op democratie als institutie, naar democratie als samenlevingsvorm die in haar zelfopheffing ook de democratie als staatsvorm mee kan nemen. Binnen de instituties van de democratie zelf gebeurt bij democratische zelfvernietiging natuurlijk ook iets: Loewenstein en Sajó menen dat in verkiezingscampagnes en besluitvorming het politiek emotionalisme de overhand krijgt boven een min of meer rationele benadering van politiek. Poppers ideeën over de fundamentele overeenkomsten tussen democratie en wetenschap laten zien *waarom* een teveel aan politiek emotionalisme de democratie doet ontsporen. Een goed functionerende democratie spiegelt zich aan de wetenschap: ze verwezenlijkt dat ideaal nooit volledig, verre van, maar, om een democratie te blijven, kan ze er niet straffeloos *te* ver van afdrijven.¹¹¹

Literatuur

ABENSOUR, Miguel, *Democracy against the State: Marx and the Machiavellian Moment*. Cambridge: Polity Press, 2011 [La démocratie contre l'État, 1997].

ACKERMAN, John, *The Philosophy of Karl Popper*. Amherst: The University of Massachusetts Press, 1976.

BLIGH, Gur, ‘Defending Democracy: A New Understanding of the Party-Banning Phenomenon’, *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 46 (2013), nr. 5, pp. 1321-1379.

BOURETZ, Pierre, ‘Le Totalitarisme: Un concept philosophique pour la réflexion historique’, *Communisme: Revue d'Études Pluridisciplinaires*, 1996, nr. 47/48, pp. 33-46.

- CHOU, Mark, *Theorising Democide: Why and How Democracies Fail*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- CLITEUR, Paul en Afshin ELLIAN, *Legaliteit en Legitimiteit: grondbeginselen van het recht*. Leiden: Leiden University Press, 2016.
- CLITEUR, Paul en Dirk VERHOFSTADT, 'Popper', in: Paul CLITEUR en Dirk VERHOFSTADT, *Het Atheïstisch Woordenboek*. Antwerpen/Utrecht: Houtekiet, 2016, p. 255-258.
- COHEN-ALMAGOR, Raphael, 'Disqualification of lists in Israel (1948-1984): retrospect and appraisal', *Law and Philosophy* 13 (1994), nr. 1, pp. 43-95.
- ELLIAN, Afshin, 'Leve de monoculturele rechtsstaat', in: Gelijs MOLLIER en Rob RUTGERS (red.), *Het multiculturele debat. Integratie of assimilatie?* Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2004, pp. 83-88.
- FORTUIN, Arjen, 'Inleiding', in: *Karl Popper, De open samenleving en haar vijanden*. Vertaald door Hessel Daalder en Steven Van Luchene, Rotterdam: Lemniscaat, 2007, pp. 7-11.
- GEENENS, Raf, 'Claude Lefort', in: IEVEN e.a. (red.), *De nieuwe Franse filosofie: denkers en thema's voor de 21e eeuw*. Amsterdam: Boom, 2011, pp. 163-173.
- GOLDMAN, Samuel, 'Beyond the Markers of Certainty: Thought on Claude Lefort and Leo Strauss', *Perspectives on Political Science* 40 (2011), nr. 1, pp. 27-34.
- GRAY, John, 'The Liberalism of Karl Popper', *Government and Opposition* 11 (1976), nr. 3, pp. 337-355.
- HOWARD, Dick, 'Introducing Claude Lefort: From the Critique of Totalitarianism to the Politics of Democracy', *Democratija* 11 (winter 2007), pp. 61-66.
- , 'Claude Lefort: a political biography', *Continental Philosophy Review* 44 (2011), nr. 2, pp. 145-150.
- INGRAM, James D., 'The Politics of Claude Lefort's Political: Between Liberalism and Radical Democracy', *Thesis Eleven* 87 (2006), nr. 1, pp. 33-50.
- INVERNIZZI ACCETTI, Carlo, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', in: Paul MAZZOCCHI et al., *Thinking Radical Democracy: The Return to Politics in Post-War France*. Toronto: Toronto University Press, 2014, p. 121-138.
- KANTOROWICZ, Ernst. H., *The King's two bodies, A study in mediaeval political theology*. New Jersey: Princeton University, 1985.
- KIRSHNER, Alexander, *A Theory of Militant Democracy: the ethics of combatting political extremism*. New Haven & London: Yale University Press, 2014.
- LACHMAYER, Konrad en Gerhard THALLINGER, 'Conference Report – Widening the Scope: Reflections on the Human Rights Law Session of the XVth Academy of European Law', *German Law Journal* 5 (2004), nr. 9, pp. 1155-1169.
- LEFORT, Claude, 'From Equality to Freedom: Fragments of an Interpretation of Democracy in America', in: Claude LEFORT, *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press, 1988, pp. 181-209.
- , 'Hannah Arendt and The Question of the Political', in: Claude LEFORT, *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press, 1988, p. 45-55.
- , *Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Vertaald door Henk van der Waal, Meppe/Amsterdam: Boom, 1992.
- , 'La politique est toujours en défaut, sinon en état de crise', in: Claude LEFORT, *Le temps présent. Écrits 1945-2005*. Parijs: Belin, 2007, pp. 689-694.
- , *Wat is politiek?* Vertaald door Pol van de Wiel & Bart Verheijen, Amsterdam: Boom, 2016.
- , 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', in: Claude LEFORT, *Wat is politiek?* Amsterdam, 2016, pp. 33-53.
- , 'Het vraagstuk van de democratie', in: Claude LEFORT, *Wat is politiek?* Amsterdam, 2016, p. 81-100.

- , ‘De logica van het totalitarisme’, in: Claude LEFORT, *Wat is politiek?* Amsterdam, 2016, pp. 53-80.
- , ‘De mensenrechten & de verzorgingsstaat’, in: Claude LEFORT, *Wat is politiek?* Amsterdam, 2016, pp. 244-284.
- LOEWENSTEIN, Karl, ‘Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, I’, *The American Political Science Review* 29 (1935), nr. 4, pp. 571-593.
- , ‘Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, II’, *The American Political Science Review* 29 (1935), nr. 5, pp. 755-784.
- , Karl, ‘Militant Democracy and Fundamental Rights, I’, *The American Political Science Review* 31 (1937), nr. 3, pp. 417-432.
- , ‘Militant Democracy and Fundamental Rights, II’, *The American Political Science Review* 31 (1937), nr. 4, pp. 638-658.
- LOOSE, Donald en Ph. VAN HAUTE, ‘Inleiding’, p. 7-32, in: Claude LEFORT, *Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1992.
- LOOSE, Donald, ‘Claude Lefort. Het politieke denken in de greep van de eigen tijd’, in: Rob DEVOS en Luc VANMARCKE (red.), *De marges van de macht: Filosofie en politiek in Frankrijk: 1981-1995*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1995, pp. 269-290.
- , ‘Claude Lefort: de wisselvalligheid van goed en kwaad in politieke zin’, in: G.J. BUIJS en H.E.S. WOLDRING, *Grote politieke denkers. Hun strijd tussen goed en kwaad. Een rondblik*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2001, pp. 31-47.
- MAGEE, Bryan, *Popper*. London: The Woburn Press, 1974.
- , ‘What use is Popper to a practical politician?’, in: Ian JARVIE & Sandra PRALONG, *Popper’s Open Society after Fifty Years*. London/New York: Routledge, 1999, pp. 146-158.
- MEADA, Ko, ‘Two Modes of Democratic Breakdown: A Competing Risks Analysis of Democratic Durability’, *The Journal of Politics* 72 (2010), nr. 4, pp. 1129-1143.
- MOLLIER, Geliijn, ‘Syrië-gangers wacht “strijdbare democratie”’, *Civis Mundi*, 2014, nr. 22.
- , ‘Het verbod van een politieke partij. Een anomalie in een democratie?’, *Nederlands Juristenblad* 2016, pp. 2438-2446.
- MÜLLER, Jan-Werner, *What is Populism?*. Pennsylvania: Penn State University Press, 2016.
- O’HEAR, Anthony, *Karl Popper*. London, Boston en Henley: Routledge & Kegan Paul, 1980.
- PAREKH, Bhikhu, *Contemporary Political Thinkers*. Oxford: Martin Robertson, 1982.
- PEDAHZUR, Ami, *The Israeli response to Jewish extremism and violence: defending democracy*. Manchester: Manchester University Press, 2002.
- POPPER, Karl, *Conjectures and Refutations*. New York: Routledge, 2002.
- , *The Poverty of Historicism*. London/New York: Routledge, 2002.
- , ‘The Open Society and the Democratic State’, p. 231-248, in: SHEARMUR & TURNER, 2008.
- , ‘On Democracy’, p. 360-369, in: SHEARMUR & TURNER, 2008.
- , ‘On Toleration’, p. 314-328, in: SHEARMUR & TURNER, 2008.
- , ‘Response upon Receiving the Award of the Fondation Tocqueville’, p. 355-359, in: SHEARMUR & TURNER, 2008.
- , *The Open Society and Its Enemies*. Princeton/New York: Princeton University Press, 2013.
- RIJPKEMA, Bastiaan, ‘Popper’s Paradox of Democracy’, *Think* 11 (2012), nr. 32, pp. 93-96.
- , *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2015.
- ROBINSON, Richard, ‘Dr. Popper’s Defense of Democracy’, *The Philosophical Review* 60 (1951), nr. 4, pp. 487-507.

- ROSANVALLON, Pierre, 'The Test of the Political: A Conversation with Claude Lefort', *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory* 19 (2012), nr. 1, pp. 4-15.
- RUMMENS Stefan en Koen ABTS, 'Politiek extremisme en de weerbaarheid van de democratie', *Ethische Perspectieven* 18 (2008), nr. 4, pp. 512-536.
- RYAN, Alan, 'Popper's politics: science and democracy', in: Philip Catton & Graham Macdonald (red.), *Karl Popper: critical appraisals*. London & New York: Routledge, 2004, pp. 174-188.
- , *The Making of Modern Liberalism*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2012.
- , 'Introduction', in: Karl POPPER, *The Open Society and Its Enemies*. Princeton/New York: Princeton University Press, 2013, p. ix-xxi.
- SAJÓ, András, *Limiting Government: an Introduction to Constitutionalism*. Budapest/New York: Central European University Press, 1999.
- , 'Militant Democracy and the Transition towards Democracy', in: András SAJÓ (red.), *Militant Democracy*. Den Haag: Eleven Publishing, 2004, pp. 209-230.
- , 'Militant Democracy and Emotional Politics', *Constellations* 19 (2012), nr. 4, p. 562-574.
- SCHMITT, Carl, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Berlin: Duncker & Humblot, 1996.
- SHAW, P.D., 'Popper, Historicism, and the Remaking of History', *Philosophy of the Social Sciences* 1 (1971), nr. 2, pp. 299-308.
- SHEARMUR, Jeremy en Piers NORRIS TURNER (red.), *After the Open Society: Selected Social and Political Writings*. London/New York: Routledge, 2008.
- THIEL, Markus, 'Comparative Aspects', in: Markus THIEL (red.), *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate, 2009, pp. 379-424.
- THIENEL, Rudolf, 'Militant Democracy – Can Democracy Defend Itself?', in: Harald EBERHARD, Konrad LACHMAYER, Gerald RIBAROV & Gerhard THALLINGER (red.), *Perspectives and Limits of Democracy: Proceedings of the 3rd Vienna Workshop on International Constitutional Law*. Nomos/facultas.vuw, 2008, pp. 63-69.
- TYULKINA, Svetlana, *Militant Democracy: Undemocratic political parties and beyond*. London/New York: Routledge, 2015.
- VAN DEN BERGH, George, *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*. Met een inleiding van Bastiaan Rijpkema, een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Amsterdam: Elsevier Boeken, 2014.
- VAN DER LIST, G.A., 'Karl Popper', in: P.B. CLITEUR & G.A. VAN DER LIST, *Filosofen van het hedendaags liberalisme*. Kampen: Kok Agora, 1990, pp. 59-71.
- VAN MIDDELAAR, Luuk, *Politicide*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- VERHEIJEN, Bart, 'Een democratie in crisis?', *Socialisme & Democratie* (2010), nr. 10, pp. 45-49.
- , *Geschiedenis onder de guillotine: twee eeuwen geschiedschrijving over de Franse Revolutie*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- VERHOEFSTADT, Dirk, *Salafisme versus Democratie*. Antwerpen: Houtekiet, 2016.
- , 'Een weerbare democratie moet nagaan of salafistische organisaties wel thuis horen in onze westerse samenleving', *Knack* (online), 19 juli 2016.
- VIS, J.C.P.M., *Politiek en democratie: een inleiding*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.
- WALING, Geerten, *1848 – Clubkoorts en Revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (diss. Leiden). Nijmegen: Vantilt, 2016.
- ZOETHOUT, C.M., *Constitutionalisme, een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht* (diss. Rotterdam). Arnhem: Gouda Quint, 1995.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld de discussie in Nederland: 'Notitie antidemocratische groeperingen', *Kamerstukken II* 2014/2015, 29 279, 226, pp. 1-20 (antwoord op een motie over het verbieden van antidemocratische, dan wel sharia-, partijen) en 'Concretisering aanpak salafisme', *Kamerbrief Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Lodewijk Asscher*, 25 februari 2016; in België de bijdragen van Dirk Verhofstadt, 'Een weerbare democratie moet nagaan of salafistische organisaties wel thuis horen in onze westerse samenleving', en *Salafisme versus Democratie*, 2016; en het recente optreden van de Duitse overheid tegen salafistische organisaties: 'Duitse politie doet invallen bij moskeeën en woningen salafisten', *Trouw* (online), 15 november 2016 en 'Grote Duitse politie-actie tegen salafisten in Hildesheim', *NOS* (online), 14 maart 2017.
2. Zie in het algemeen GELIJN MOLIER, 'Het verbod van een politieke partij. Een anomalie in een democratie?', 2016 en Jan-Werner MÜLLER, *What is Populism?*, 2016.
3. Bundesverfassungsgericht, 17 januari 2017, 2 BvB 1/13.
4. De klassieke tekst (in twee delen) in dit opzicht is Karl LOEWENSTEIN, 'Militant Democracy and Fundamental Rights, I & II', 1937. Het idee van een democratie die zichzelf verdedigt tegen antidemocratische krachten is natuurlijk al ouder dan 'Weimar', zie Markus THIEL, 'Comparative Aspects', 2009, pp. 384-385.
5. Zie uitgebreid: RIJPKEMA, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, 2015; TYULKINA, *Militant Democracy: Undemocratic political parties and beyond*, 2015 en KIRSHNER, *A Theory of Militant Democracy*, 2014.
6. Alle drie opgenomen in LEFORT, *Wat is politiek?*, 2016. 'De logica van het totalitarisme' en 'De vraag naar democratie' zijn eveneens in andere vertaling beschikbaar in LEFORT, *Het democratisch tekort*, 1992.
7. Een aantal interpreten houdt dit schema aan om het democratiebegrip van Lefort te expliciteren, dat zullen wij hier ook doen. Zie bijvoorbeeld bij INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, p. 130, uitgewerkt ten aanzien van het ancien régime, op pp. 127-128, 130-131, en minder expliciet uitgewerkt ten aanzien van het totalitarisme op pp. 137-138; HOWARD, 'Introducing Claude Lefort', 2007, p. 63; een min of meer vergelijkbare benadering volgen VAN DE WIEL & VERHEIJEN, 2016, pp. 14-22, voor een andere benadering zie INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 36.
8. LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 53, en zie daarover onder anderen: INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, p. 138 en VERHEIJEN, *Geschiedenis onder de guillotine*, 2013, p. 119.
9. LOEWENSTEIN, 'Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, I & II', en 'Militant Democracy and Fundamental Rights, I & II', 1937; zie daarover RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 37-39 en pp. 48-49; VAN DEN BERGH, *Wat te doen met antidemocratische partijen?*, 2014, pp. 48-49.
10. LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 47, cursivering in het origineel, zie voor een uitgebreide analyse van Tocqueville's stelling LEFORT, 'From Equality to Freedom', 1988.
11. LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 47. Lefort is hier schatplichtig aan Kantorowicz's studie over de invloed en positie van het theologische denken in de politiek, zie KANTOROWICZ, *The King's two bodies*, 1985, p. 49 e.v., zie daarover ook INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 36. Zie op dit punt ook SCHMITT, *Politische Theologie*, 1996, p. 43: 'Alle prägnanten Begriffe der modernen Staatslehre sind säkularisierte theologische Begriffe'.
12. LEFORT, 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, p. 94.
13. *Ibidem*, p. 98.
14. *Ibidem*, pp. 89-90, en daarover GOLDMAN, 'Beyond the Markers of Certainty', 2011, pp. 31-32 en INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, pp. 123-125.

15. LEFORT, 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, pp. 98-99; zie over de fundamentele onzekerheid in de democratie, met een nadruk op de gevolgen voor de (zelfbepaling van) de individuele mens, ook de weergave bij LOOSE, 'Claude Lefort: de wisselvalligheid van goed en kwaad in politieke zin', 2001, pp. 37-40. Zie over de nooit volledige legitimiteit verder: INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, p. 129.
16. LEFORT, 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, p. 93.
17. LEFORT, Claude, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', p. 51 en 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, p. 93, die laatste vindplaats is de beroemde formulering van deze uitdrukking geworden, zie daarover onder anderen: VAN DE WIEL en VERHEIJEN 2016, pp. 21-22; VERHEIJEN, *Geschiedenis onder de guillotine*, 2013, p. 122; VAN MIDDELAAR, *Politicide*, 1999, p. 186 en INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', p. 129.
18. LEFORT, 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, p. 99.
19. *Ibidem*, p. 99, zie daarover ook INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, p. 137 en VERHEIJEN, *Geschiedenis onder de guillotine*, 2013, p. 121.
20. LOOSE, 'Claude Lefort. Het politieke denken in de greep van de eigen tijd', 1995, p. 275.
21. LOOSE en VAN HAUTE, 'Inleiding', 1992, p. 22.
22. LEFORT, Claude, 'Het vraagstuk van de democratie', p. 99.
23. LEFORT, Claude, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', p. 53.
24. INVERNIZZI ACCETTI, 'Claude Lefort: Democracy as the Empty Place of Power', 2014, p. 138; zie ook LEFORT, 'Hannah Arendt and The Question of the Political', 1988, p. 55; zie voor een bespreking van zijn andere kritieken van Arendt: INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 45.
25. Respectievelijk LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 34 en IDEM, 'Hannah Arendt and The Question of the Political', 1988, p. 48; zie daarover ook LOOSE, 'Claude Lefort. Het politieke denken in de greep van de eigen tijd', 1995, p. 284.
26. LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 41.
27. *Ibidem*, p. 41.
28. *Ibidem*, p. 53, zie daarover ook Loose 2001, p. 40.
29. *Ibidem*, p. 41.
30. *Ibidem*, p. 42, zie ook Loose 2001, p. 41.
31. *Ibidem*, p. 74.
32. *Ibidem*, p. 42.
33. *Ibidem*, p. 52 en LEFORT, 'Het vraagstuk van de democratie', 2016, pp. 94-95.
34. LEFORT, 'De logica van het totalitarisme', 2016, p. 72.
35. *Ibidem*, p. 72.
36. LEFORT 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 49.
37. HOWARD, 'Introducing Claude Lefort', 2007, pp. 61-62.
38. *Ibidem*, p. 62.
39. *Ibidem*, p. 62.
40. Zie uitgebreid LOEWENSTEIN, 'Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, I & II', 1935, en daarover RIJKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 37-42.
41. INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 38, hier geparafraseerd, Ingram presenteert ze in omgekeerde volgorde. De optie van een louter descriptieve Lefort overweegt Ingram wel, maar legt hij uiteindelijk naast zich neer, zie *ibidem*, pp. 38 en 42.

42. *Ibidem*, p. 38.
43. *Ibidem*, p. 40.
44. ABENSOUR, *Democracy against the State*, 2011, pp. 90, 102-103, 109 en met name pp. 98-99. Zie over Abensours 'savage democracy' ook INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, pp. 41 en 44.
45. Zie onder meer ZOETHOUT, *Constitutionalisme, een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht*, 1995 en SAJÓ, *Limiting Government*, 1999.
46. INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 38.
47. Zie daarover RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, onder meer pp. 134 en 202.
48. INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', pp. 39-40.
49. *Ibidem*, p. 41, Gauchet geciteerd bij Ingram.
50. Geciteerd bij INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', p. 41.
51. *Ibidem*, p. 43.
52. *Ibidem*, p. 43.
53. Geciteerd bij INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 40 (vertaling uit het Engels door auteurs).
54. *Ibidem*, p. 43.
55. Zie op dit punt ook Ingram over Abensour: *Ibidem*, p. 41.
56. *Ibidem*, p. 43.
57. LEFORT, 'De mensenrechten & de verzorgingsstaat', 2016, p. 276 (cursief van Lefort), daarover INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 43. Ook zou nog gewezen kunnen worden op wat Lefort in hetzelfde essay, vlak daarvoor, schrijft: 'Het onderscheid tussen het legitieme en het niet-legitieme krijgt in de maatschappelijke ruimte geen vaste vorm, maar wordt juist van alle zekerheid ontdaan [...]', pp. 275-276.
58. INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, pp. 42-43.
59. Zie ELLIAN, 'Leve de monoculturele rechtsstaat', 2004; een vergelijkbare interpretatie vinden we bij VERHOFSTADT, *Salafisme versus Democratie*, 2016, pp. 9-11.
60. ROSANVALLON, 2012, p. 13 (vertaling door auteurs). Zie over de "Lefortian school" (voor zover je daarvan zou kunnen spreken): Goldman 2011, p. 34.
61. LOOSE, 'Claude Lefort: de wisselvalligheid van goed en kwaad in politieke zin', 2001, p. 37, zie ook p. 40, zie ook VAN MIDDELAAR, *Politicide*, 1999, p. 180. Voor een historische uitwerking van wat 'mogelijkheidsvoorwaarden' voor democratie zijn, zie WALING, *1848 – Clubkoorts en Revolutie*, 2016, pp. 261-270.
62. LOOSE, 'Claude Lefort: de wisselvalligheid van goed en kwaad in politieke zin', 2001, pp. 43-46, zie verder: LOOSE en VAN HAUTE, 'Inleiding', 1992, pp. 19 en 28, en LOOSE, 'Claude Lefort. Het politieke denken in de greep van de eigen tijd', 1995, p. 284; zie ook VAN DE WIEL en VERHEIJEN, 2016, p. 17 en GEENENS, 'Claude Lefort', 2011, p. 171.
63. VERHEIJEN, 'Een democratie in crisis?', 2010, pp. 47-48, eveneens in VAN DE WIEL en VERHEIJEN, 2016, p. 25 en VERHEIJEN, *Geschiedenis onder de guillotine*, 2013, p. 122.
64. Over de neiging van Lefort om juist *geen* expliciet standpunt in te nemen, zie INGRAM, 'The Politics of Claude Lefort's Political', 2006, p. 42. Ook in een interview met *Le Monde* uit 1990 over de electorale successen van *Front National* spreekt Lefort zich niet uit over de grenzen van het democratische speelveld, zie LEFORT, 'La politique est toujours en défaut, sinon en état de crise', 2007, p. 690.
65. LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, p. 36.
66. Zie bijvoorbeeld TYULKINA, *Militant Democracy*, 2015; KIRSHNER, *A Theory of Militant Democracy*, 2014; CHOU, *Theorising Democide*, 2013, die zich baseert op MEADA, 'Two Modes of Democratic Breakdown', 2010.

67. LOEWENSTEIN, 'Autocracy versus Democracy in Contemporary Europe, I & II', 1935, later voortgezet in LOEWENSTEIN, *Militant Democracy and Fundamental Rights, I & II*, 1937; zie hierover uitgebreid: RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 37-42.
68. Zie ROBINSON, 'Dr. Popper's Defense of Democracy', 1951, p. 487. Robinson ziet Poppers werk als 'fundamentally an examination of two great influences against democracy and an argument that they are mistaken', zie ook RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 92.
69. *Ibidem*, p. 92.
70. Zie ook RYAN, 'Introduction', 2013, pp. xix-xx, met de noot aldaar op pp. 581-582. Zie voor een overzicht van auteurs die voor de weerbare democratie juist aansluiting zoeken bij die noot, RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 83, vindplaatsen in noot 12 bij hoofdstuk 2.
71. Zie bijvoorbeeld KARL POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, pp. xlvii, 119 en 153, zie daarover: PAREKH, *Contemporary Political Thinkers*, 1982, p. 143; VAN DER LIST, 'Karl Popper', 1990, p. 65; RYAN, *The Making of Modern Liberalism*, 2012, p. 413 en MAGEE, *Popper*, 1974, pp. 74-78. De uitspraken van Popper over de precieze verhouding (in meer algemene zin) tussen zijn politieke filosofie en zijn wetenschapsfilosofie zijn overigens niet eenduidig, zie daarover: GRAY, 'The Liberalism of Karl Popper', 1976, p. 341. Voor een kritiek van deze analogie, zie RYAN, 'Popper's politics: science and democracy', 2004.
72. Zie ook FORTUIN, 'Inleiding', 2007, p. 7. Voor een goed overzicht van Poppers latere politiek-filosofische teksten, zie SHEARMUR en TURNER, *After the Open Society*, 2008.
73. Zie MAGEE, 'What use is Popper to a practical politician?', 1999, pp. 149-150 en VAN DER LIST, 'Karl Popper', 1990, p. 65.
74. Zie MAGEE, *Popper*, 1974, p. 75; MAGEE, 'What use is Popper to a practical politician?', 1999, pp. 149-150 en VAN DER LIST, 1990, p. 64, en daarover RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 86-87.
75. MAGEE, *Popper*, p. 78 en 'What use is Popper to a practical politician?', pp. 149-150.
76. PAREKH, *Contemporary Political Thinkers*, 1982, p. 137 en 142, en ACKERMAN, *The Philosophy of Karl Popper*, 1976, p. 174, zie ook: POPPER, 'The Open Society and the Democratic State', 2008, pp. 236-237.
77. MAGEE, *Popper*, 1974, pp. 75-76 en 77, zie ook RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 86.
78. *Ibidem*, p. 149.
79. MAGEE, 'What use is Popper to a practical politician?', p. 150 en RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 149-150.
80. MAGEE, 'What use is Popper to a practical politician?', 1999, p. 147, zie ook O'Hear, *Karl Popper*, 1980, p. 157.
81. Zie GEENENS, 'Claude Lefort', 2011, p. 165, zie daarover ook Lefort in gesprek met ROSANVALLON, 'The Test of the Political', 2012, pp. 11-12.
82. POPPER, *The Open Society and Its Enemies* 2013, p. 118.
83. VAN DEN BERGH, *Wat te doen met antidemocratische partijen?*, 2014, p. 129, zie daarover: CLITEUR en ELLIAN, *Legaliteit en Legitimiteit*, 2016, p. 41.
84. POPPER, 'The Open Society and the Democratic State', 2008, p. 243 en POPPER, 'On Democracy', 2008 p. 362 en 363; zie ook: RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 89.
85. Zie uitgebreid: RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 88-89.
86. Zie bijvoorbeeld zijn scepsis ten aanzien van (de macht die uitgaat van) de publieke opinie: POPPER, *Conjectures and Refutations*, 2002, p. 470.
87. Zie ook HOWARD, 'Claude Lefort: a political biography', 2011, p. 145.

88. POPPER, 'The Open Society and the Democratic State', 2008, p. 240, zie daarover: RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 90.

89. Zie POPPER, 'The Open Society and the Democratic State', 2008, p. 241: "Thus we see that, politically, an open society is always and necessarily in a highly precarious position. For it needs a powerful, but not too powerful, government; it needs a kind of intrinsically unstable political equilibrium. It is not surprising that few societies have achieved a solution of this tricky problem. What is needed is a kind of political tight-rope performance, and the system of political institutions designed to achieve the trick is thus quite appropriately described as a *system of checks and balances*, which is also called "Democracy"" (cursivering in het origineel). Zie in dit verband ook Popper 2002, p. 143, en de interpretatie bij Gray 1976, p. 347-347.

90. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, p. 119, zie ook POPPER, *Conjectures and Refutations*, 2002, p. 472.

91. Zie POPPER, 'On Toleration', 2008, p. 315.

92. Zie POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, p. 119 en POPPER, 'On Democracy', 2008, p. 364, en hierover: RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 90-91.

93. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, p. 119.

94. Zie RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 198 en bijvoorbeeld POPPER, 'On Toleration', 2008, p. 315.

95. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, pp. 581-582, het is in dit verband overigens interessant om nog te wijzen op de stellingname van Popper in het debat rond Khomeini's fatwa over Salman Rushdie (in twee brieven neemt hij stelling tegen Rushdie en spreekt hij van diens 'offence'), zie: CLITEUR en VERHOFSTADT, 'Popper', 2016, pp. 255-258 (ook over de vraag hoe deze stellingname zich verhoudt tot de *Open samenleving*).

96. Zie voor een eerdere kritiek: RIJPKEMA, 'Popper's Paradox of Democracy', 2012.

97. Zie onder meer TYULKINA, *Militant Democracy*, 2015, p. 14; MOLIER, 'Syrië-gangers wacht "strijdbare democratie"', 2014, noot 2; RUMMENS en ABTS, 'Politiek extremisme en de weerbaarheid van de democratie', 2008, p. 512; LACHMAYER en THALLINGER, 'Conference Report – Widening the Scope', 2004, pp. 1164-1165; THIENEL, 'Militant Democracy – Can Democracy Defend Itself?', 2008, pp. 65 en 69; PEDAHZUR, *The Israeli response to Jewish extremism and violence*, 2002, p. 2; COHEN-ALMAGOR, 'Disqualification of lists in Israel (1948-1984)', 1994, pp. 54-55; VIS, *Politiek en democratie*, 1988, p. 83.

98. Zie in het bijzonder BLIGH, 'Defending Democracy', 2013, p. 1329.

99. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, p. 120, zie ook POPPER, *Conjectures and Refutations*, 2002, p. 60, en hierover RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, p. 217.

100. Zie PAREKH, *Contemporary Political Thinkers*, 1982, pp. 149-153 (ook voor andere kritieken), zie ook uitgebreid (en milder): RYAN, 'Popper's politics: science and democracy', 2004.

101. Wat in de *wetenschapsfilosofische* discussie in feite ook Poppers antwoord op Kuhn was, zie *Ibidem*, p. 186.

102. Zie kritisch op dit punt RYAN, *ibidem*, 2004, pp. 184-185 en 187-188.

103. Zie bijvoorbeeld SAJÓ, 'Militant Democracy and the Transition towards Democracy', 2004, en in het bijzonder IDEM, 'Militant Democracy and Emotional Politics', 2012.

104. *Ibidem*, p. 563.

105. Een korte bespreking is te vinden bij BOURETZ, 'Le Totalitarisme: Un concept philosophique pour la réflexion historique', 1996, p. 40.

106. POPPER, *The Open Society and Its Enemies*, 2013, p. xliii, deze variant kan het 'radicale historicisme' genoemd worden; in *The Poverty of Historicism* (1957) vinden we daarnaast een beperktere, minder verstrekkende variant, zie hierover: SHAW, 'Popper, Historicism, and the Remaking of History', 1971.

107. Zie LEFORT, 'De logica van het totalitarisme', 2016, p. 75.

108. Zie daarover SHAW, 'Popper, Historicism, and the Remaking of History', 1971, pp. 305-306, waar Shaw bestrijdt dat er een logisch verband is tussen historicisme en het 'blauwdruk-denken'.

109. GEENENS, 'Claude Lefort', 2011, p. 165.

110. Lefort verhoudt zich nadrukkelijk tot het werk van Tocqueville in LEFORT, 'Het beeld van het lichaam & het totalitarisme', 2016, zoals hierboven is beschreven, maar zie ook zijn bespreking van Tocqueville in LEFORT, 'From Equality to Freedom', 1988. Toen Popper in 1984 de *Prix Alexis de Tocqueville* ontving, ging hij bij de uitreiking in op de parallellen tussen Tocquevilles denken en het zijne, zie POPPER, 'Response upon Receiving the Award of the Fondation Tocqueville', 2008, p. 356.

111. Wij danken enkele commentatoren op eerdere versies van dit stuk voor hun suggesties. De bespreking van Karl Poppers ideeën over (weerbare) democratie in dit stuk is deels gebaseerd op RIJPKEMA, *Weerbare democratie*, 2015, pp. 83-92, 147-155 en 207-209.